

Історія

УДК 94(477):930.85:316.7

DOI <https://doi.org/10.5281/zenodo.19826292>

**Передумови становлення козацької історичної культури та її роль у
формуванні української національної ідентичності**

Білоус Михайло Віталійович,

аспірант кафедри гуманітарних дисциплін, Національна академія
керівних кадрів культури і мистецтв, м. Київ, Україна,

<https://orcid.org/0000-0001-6418-9146>

Прийнято: 09.04.2026 | Опубліковано: 27.04.2026

***Анотація:** У представленому дослідженні концептуалізується генезис української державності крізь призму козацької епохи XVII–XVIII ст. як матриці національної ідентичності. **Метою** роботи є аналіз козацької історичної культури як чинника, що зумовив еволюцію спільноти від мілітарного стану до ключового конструктора модерної нації. **Методологічний** апарат базується на засадах інтелектуальної деколонізації, теорії «Великого Кордону» та концепції історичної культури, що дозволяє розглядати соціальну пам'ять як систему ментальних операцій для орієнтації в сучасному просторі.*

*У **результаті** аналізу встановлено, що поєднання факторів степового фронтиру та хутірсько-зимівничого господарювання сформувало унікальний соціокультурний тип вільного власника. Автор обґрунтовує, що орієнтація на приватну власність та господарську автономію заклала ментальні підвалини українського індивідуалізму, який став антитезою імперським моделям.*

Політико-правова культура Війська Запорозького, заснована на принципах інституційного демократизму, виборності та договірних відносин, виступила цивілізаційним бар'єром проти авторитаризму.

Особливу увагу приділено еволюції козацтва в контексті європейського бароко. Доведено, що релігійний фактор та діяльність Києво-Могилянської академії сприяли формуванню типу «барокової людини» – воїна-філософа, який легітимізував владу через ідею історичної тяглості від княжої Русі. Естетична кодифікація цих процесів відбулася через мистецтво «козацького бароко» та літописну традицію (С. Величка, Г. Граб'янки), де Хмельниччина була утверджена як центральна подія націогенезу.

У висновках констатовано, що козацька історична культура виконала роль медіатора між елітою та народом, перетворивши станові привілеї на загальнонаціональний ідентифікаційний код. Цей комплекс став головним запобіжником асиміляції українства, забезпечивши тяглість від ранньомодерного часу до сучасної політичної нації. Козацька спадщина залишається ціннісним орієнтиром, що визначає демократичний та європейський вектор розвитку сучасної України.

***Ключові слова:** козацтво, історична культура, національна ідентичність, націєтворення, фронтір, Гетьманщина, козацьке бароко, козацькі літописи.*

Prerequisites for the Emergence of Cossack Historical Culture and Its Role in the Formation of Ukrainian National Identity

Mykhailo Bilous,

postgraduate student of the Department of Humanities,
National Academy of Culture and Arts Management, Kyiv, Ukraine,
<https://orcid.org/0000-0001-6418-9146>

Abstract: *The presented study conceptualizes the genesis of Ukrainian statehood through the prism of the Cossack era of the 17th–18th centuries as a matrix of national identity. The objective of the research is to analyze Cossack historical culture as a factor that determined the community's evolution from a military estate to the key constructor of the modern nation. The methodological framework is based on the principles of intellectual decolonization, the "Great Frontier" theory, and the concept of historical culture, which allows for examining social memory as a system of mental operations for orientation in contemporary space.*

As a result of the analysis, it is established that the combination of steppe frontier factors and the khutir-zymivnyk (homestead and winter quarters) farming system formed a unique socio-cultural type of a free owner. The author argues that the orientation towards private property and economic autonomy laid the mental foundations of Ukrainian individualism, which became an antithesis to imperial models. The political and legal culture of the Zaporozhian Host, based on the principles of institutional democracy, electivity, and contractual relations, acted as a civilizational barrier against authoritarianism.

Special attention is paid to the evolution of the Cossacks in the context of the European Baroque. It is proven that the religious factor and the activities of the Kyiv-Mohyla Academy contributed to the formation of the "Baroque man" type—a warrior-philosopher who legitimized power through the idea of historical continuity from Kyivan Rus'. The aesthetic codification of these processes occurred through the art of the "Cossack Baroque" and the chronicle tradition (S. Velychko, H. Hrabyanka), where the Khmelnytsky era was affirmed as the central event of nation-building.

The conclusions state that Cossack historical culture acted as a mediator between the elite and the populace, transforming estate privileges into a nationwide identification code. This complex became the main safeguard against the

assimilation of Ukrainians, ensuring continuity from the early modern period to the contemporary political nation. The Cossack heritage remains a value-based reference point that determines the democratic and European vector of modern Ukraine's development.

Keywords: *Cossacks, historical culture, national identity, nation-building, frontier, Hetmanate, Cossack Baroque, Cossack chronicles.*

Постановка проблеми. У сучасному історіографічному дискурсі генезис української національної державності концептуалізується як складний процес із глибокою ретроспективною тяглістю. Проте, незважаючи на значний масив праць, присвячених військово-політичній історії Гетьманщини та Запорозької Січі, фундаментальна наукова проблема полягає у відсутності цілісної концептуалізації ранньомодерної козацької епохи (XVII–XVIII ст.) поза межами виключно політико-економічного та мілітарного детермінізму.

Досі недостатньо розкритим залишається механізм того, як саме козацтво, будучи початково вузькостановою спільнотою, трансформувалося в активного суб'єкта культуротворення, чий соціальний етос, традиційно-побутова культура та історична пам'ять стали базовою матрицею для конструювання модерної української національної ідентичності. Виникає гостра дослідницька потреба з'ясувати генетичний зв'язок між об'єктивними передумовами становлення козацтва (ландшафтно-географічні фактори степового фронтиру, ранньокапіталістична зимівнича система) та його духовно-інтелектуальною еволюцією, що відбувалася на перетині архаїчних слов'янських традицій, православної етики, ренесансного гуманізму та європейського бароко.

Відтак, головний проблемний фокус дослідження зосереджений на виявленні того, як специфічні форми козацької історичної пам'яті подолали межі інструменту легітимації вузькостанових політичних прав і перетворилися

на сталий загальнонаціональний ідентифікаційний код. Відсутність інтегративного аналізу цих соціокультурних та ментальних процесів залишає білу пляму в розумінні того, як саме козацтво функціонувало як інституційний медіатор між елітарними та народними елементами культури.

Вирішення цієї наукової проблеми є критично важливим для наукового обґрунтування механізмів збереження тяглості українського етнокультурного розвитку, розуміння етнопсихологічної опірності українства в умовах тривалого імперського тиску та з'ясування ролі історичних наративів у переході від етнічної спільноти до сучасної політичної нації.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сучасний історіографічний дискурс (станом на 2025–2026 рр.) демонструє остаточний перехід від народницько-романтичної парадигми до стратегії інтелектуальної деколонізації. Аналіз останніх публікацій дозволяє виокремити кілька концептуальних підходів, що конкурують та взаємодоповнюють один одного у поясненні природи козацької ідентичності.

Центральне місце у цьому сегменті посідають праці Віктора Брехуненка [1, 2]. На відміну від традиційних поглядів на козацтво як на стихійну мілітарну силу, автор концептуалізує його як свідомий цивілізаційний проєкт. Порівняно з іншими дослідниками, Брехуненко робить найсильніший акцент на правовому аспекті: він доводить, що козацький конституціоналізм (через адаптацію Магдебурзького права та Литовських статутів) був не просто запозиченням, а свідомою антитезою московському авторитаризму.

Цей підхід корелює з розвідками Тараса Чухліба [5], проте Чухліб зміщує фокус із внутрішнього права на зовнішню суб'єктність. Якщо Брехуненко шукає витоки ідентичності в нормах права, то Чухліб — у дипломатичному етикеті та «лицарському міфі». Обидва автори погоджуються у важливості ідеї тяглості від княжої Русі, проте Чухліб розглядає це як інструмент міжнародної

легітимації, тоді як Брехуненко — як фундамент внутрішнього правового соціуму.

Фундаментально іншу методологію пропонує Сергій Плохій [3]. Його концепція «фронтирної ідентичності» базується на просторовому аналізі. На відміну від «інституціоналістів», Плохій розглядає ідентичність як динамічний результат зіткнення з «Іншим». Його підхід дозволяє побачити трансформацію терміна «Україна» не як вольове рішення еліти, а як природний наслідок життя на межі цивілізацій.

Водночас Віталій Щербак [8] пропонує поглянути на цей процес через призму інтелектуальної історії. Якщо у Плохія ідентичність формує «степ» і «кордон», то у Щербака — рецепція європейського Ренесансу та Реформації. Це порівняння виявляє важливу дискусію в науці: що було первинним у націогенезі — об'єктивні географічні обставини чи суб'єктивне засвоєння гуманістичних ідей?

Особливий науковий інтерес викликають колективні праці науковців Інституту історії України НАНУ [4] та дослідження Олександра Гуржія [6]. Тут спостерігається синтез мікроісторії та соціальної антропології. Гуржій акцентує на «демократичних предикторах» (індивідуалізмі, терпимості) на рівні повсякдення, тоді як інститутські збірники фокусуються на меценатській стратегії старшини. Порівняльний аналіз цих праць показує, що козацька ідентичність формувалася одночасно «знизу» (через побутовий індивідуалізм власника-зимівника) та «згори» (через барокову культуру, фінансовану елітою).

Ця лінія доповнюється мистецтвознавчими розвідками Віктора Вечерського [9], який через архітектуру «козацького бароко» візуалізує ідеологічні тези істориків. Бароко тут постає не просто стилем, а візуальною мовою самоствердження нації.

Важливим корективом до загального нарративу є праці Леоніда Войтовича [7]. У той час як більшість авторів схильні ідеалізувати козацький

етос, Войтович вдається до критичної деконструкції мілітарних міфів (зокрема, щодо Тридцятилітньої війни). Це створює необхідний баланс, застерігаючи від перетворення історії козацтва на суто героїчний епос, позбавлений наукової верифікації.

Синтез зазначених підходів дозволяє констатувати: сучасна наука розглядає козацьку історичну культуру як багатофакторну систему. Порівняння концепцій свідчить про зміщення акцентів:

- від військової історії до історії ментальностей (Гуржій, Щербак);
- від опису подій до аналізу ідеологічних конструктів (Брехуненко, Чухліб);
- від ізоляціонізму до фронтірної інтеграції в європейський контекст (Плохій, Вечерський).

Таким чином, публікації останніх років (зокрема серія 2025 року [10]) остаточно закріплюють за козащиною роль головного архітектора національного культурного коду, який витримав імперський тиск завдяки унікальному поєднанню індивідуальної свободи та високої барокової інтелектуальної традиції.

Виділення невирішених раніше частин загальної проблеми. Попри значний масив наукових напрацювань, присвячених військово-політичній історії Гетьманщини та Запорозької Січі, поза увагою дослідників часто залишається цілісний аналіз генетичного зв'язку між матеріально-господарським укладом козацтва та трансформацією його інтелектуальних ціннісних орієнтирів у загальнонаціональні ідентифікаційні маркери. Зокрема, недостатньо висвітленим залишається механізм конвертації станової корпоративної етики воїна-власника в етос вільної нації, що відбувалося на фоні синтезу барокової інтелектуальної традиції та специфічних фронтірних умов побуту.

Потребує глибшого вивчення питання про те, як саме повсякденна культура козацтва слугувала об'єктивним попередником для формування уявлень про територіальну та культурну окремішність українського етносу в очах зовнішніх спостерігачів та внутрішньої еліти. Крім того, в сучасній історіографії спостерігається певна фрагментарність у дослідженні взаємодії між релігійною свідомістю та мілітарною культурою як єдиного інструменту конструювання історичної пам'яті, що вимагає переходу від описовості до виявлення глибинних соціокультурних детермінант націогенезу.

Таким чином, науковий запит на інтегративний аналіз матеріальних та духовних передумов становлення козацької ідентичності як цілісної системи залишається актуальним і недостатньо реалізованим у сучасному академічному дискурсі.

Формулювання цілей статті (постановка завдання) Головна мета представленого дослідження полягає у комплексній концептуалізації козацької історичної культури як фундаментальної соціокультурної матриці українського націогенезу. Це передбачає глибинний аналіз синтезу фронтірних умов, соціально-економічних моделей та барокових інтелектуально-духовних традицій, що в сукупності зумовили еволюцію козацтва з локальної мілітарно-корпоративної спільноти у ключового суб'єкта конструювання модерної української національної ідентичності.

Для досягнення поставленої мети передбачено розв'язання таких наукових завдань:

- здійснити методологічний перегляд історіографії в контексті теорій Великого Кордону та деколонізації;
- дослідити вплив хутірсько-зимівничого господарювання на формування індивідуалістичного світогляду;
- розкрити демократичні засади політико-правової культури Гетьманщини як антитезу імперському автократизму;

- визначити роль барокової освіти та релігійного фактора в ідеологічній консолідації суспільства навколо козацького елітарного ядра;
- проаналізувати процеси кодифікації історичної пам'яті в козацькому літописанні.

Вирішення цього комплексу завдань дозволить науково обґрунтувати значення козацької матеріальної та духовної спадщини як головного запобіжника асиміляції, що забезпечив збереження національної тяглості, культурної опірності та став ціннісною основою для сучасних процесів українського державотворення.

Теоретико-методологічний базис дослідження спирається на концепцію історичної культури, яка розглядається як сукупність ментальних операцій із досвідом минулого для орієнтації в сучасності. В українському науковому дискурсі (В. Смолій, С. Кульчицький) цей феномен трактується як складна система, що поєднує політичну легітимацію та семіотичний аналіз [11]. Важливе значення має теорія «Великого Кордону» Я. Дашкевича, що пояснює генезис козацтва як специфічної групи, сформованої в умовах цивілізаційного розлому [12]. Концепт культури тут виступає стрижнем, що виводить історію за межі описовості, наближаючи її до розуміння «надісторичного» за Г. Ріккертом. Взаємодія культур у форматі «Я та Інший» на козацькому фронті забезпечила формування «третьої культури» – синтезу, що втілюється в українському націогенезі.

У контексті нашого дослідження під терміном «історична культура» ми розуміємо складну, багаторівневу та динамічну систему соціальної пам'яті та форм самопрезентації спільноти, що включає в себе усталені способи осмислення та інтерпретації минулого (міфи походження, літописання, історичний епос), дієві механізми трансляції традицій (система освіти, ритуали, етикет) та візуалізацію колективної ідентичності в мистецьких образах, символах та знаках. Для українського козацтва власна історична

культура стала стратегічним інструментом легітимації нового соціального статусу та засобом свідомого конструювання модерної національної ідентичності в умовах постійної зовнішньої загрози.

Виклад основного матеріалу дослідження. Процеси самоідентифікації сучасної української нації вимагають деструкції застарілих історіографічних наративів та зазначення зсуву у свідомості населення Подніпров'я, яке було спричинене внутрішньою еволюцією та об'єктивними геокультурними змінами. Зокрема, системна полонізація руської шляхти на західноукраїнських теренах призвела до втрати цими землями статусу інтелектуального осердя, що детермінувало переміщення культурного центру на Центральну Україну. Тут, у горнилі степового фронтиру, виник новий тип соціальної організації – козацтво.

Дослідження витоків та процесу інституційного оформлення українського козацтва залишається одним із ключових і багатоаспектних завдань національної історичної науки. Відправною точкою формування цієї унікальної соціальної групи прийнято вважати 1489 рік, яким датується перша писемна згадка про появу збройних ватаг на південному порубіжжі. З часом ця початково маргінальна спільнота зуміла виробити власні інститути звичаєвого права, оригінальні форми суспільної взаємодії та незалежні механізми військового управління. Важливу роль у консолідації козацького середовища відіграла ініціатива прикордонної аристократії, насамперед князя Дмитра Вишневецького, чий фортифікаційний проєкт на острові Мала Хортиця в середині XVI століття став структурним прообразом Запорозької Січі як стабільного осередку військово-політичної влади [13].

Утворення Січі було детерміноване сукупністю зовнішніх і внутрішніх чинників. До екзогенних факторів належить гостра геополітична необхідність створення надійного оборонного бар'єра проти систематичної експансії Кримського ханства, а також економічна потреба в колонізації степової зони, що вимагало від козаків розвитку специфічних мілітарних та інженерних

навичок. З іншого боку, ендогенні процеси, викликані інтенсивним демографічним припливом населення в середині XVI століття, зумовили необхідність формування чіткої соціальної ієрархії. Оскільки козацькі формування діяли за межами традиційної державної юрисдикції (волостей), запровадження суворої дисципліни та інституту виборної влади стало єдиним ефективним механізмом збереження їхньої боєздатності та внутрішньої організації [14].

В умовах освоєння родючих південних степів українське козацтво, як верства особисто вільних дрібних власників і виробників, сформувало унікальну соціально-економічну модель, що суттєво відрізнялася від кріпосницької системи Московського царства. Центром політичного та економічного життя виступала Запорозька Січ – поліфункціональне місто-фортеця. Її просторова організація включала центральний майдан із церквою та військовими литаврами, адміністративні будівлі (канцелярію), ганебний стовп для здійснення правосуддя, а також курені, ремісничі майстерні та торговельні лавки. У передмісті концентрувалося ремісниче та торгове населення. Господарський комплекс козацтва функціонував у двох взаємодоповнюючих формах: колективній (січовій) та приватній.

Січовий сектор базувався на принципах артільної праці, де ядром соціальної та економічної організації виступав курінь, що володів власним майном та генерував доходи. Натомість індивідуальна трудова діяльність реалізовувалася в межах паланок (адміністративно-територіальних округів) шляхом заснування зимівників – спеціалізованих хутірських господарств. На відміну від куреня, який поєднував адміністративно-бойові та побутові функції, зимівник мав виключно господарське призначення [15].

Матеріальна культура козацтва характеризувалася високим рівнем мілітарного та аграрно-промислового розвитку. Збройні сили, що склалися з піхоти, кінноти, артилерії та флоту, спиралися на потужну ремісничу базу, яка

забезпечувала військо вогнепальною та холодною зброєю. Аграрний сектор динамічно розвивався завдяки сприятливим природно-кліматичним умовам. У зимівниках, забудованих рубленими або плетеними з хмизу й обмазаними глиною хатами, козаки культивували землеробство, садівництво, а також розводили велику рогату худобу, коней та овець. Інфраструктура такого обійстя включала хліви, клуні, стайні та омшаники для бджільництва [16].

Провідне місце в структурі економіки посідали промисли: чумакування, мисливство та бджільництво. Найбільш рентабельним галузевим напрямом було рибальство, яке забезпечувало військо провіантом і капіталом. Для промислового вилову та переробки риби створювалися спеціалізовані заводи й великі промисли (сапети), де працювали наймані артілі (тафи) по 15–20 осіб. Розвиток ремісничого виробництва забезпечувався діяльністю теслярів, стельмахів, ковалів, зброярів, кожум'яків та бондарів [17].

Комерційна діяльність стимулювалася вигідним геополітичним розташуванням Запорозжя на перетині транзитних шляхів між Україною, Литвою, Річчю Посполитою, Московською державою, Кримським ханством та Османською імперією. Транспортування товарів здійснювалося водними та сухопутними шляхами. Фінансова система, керована січовим шафарем, формувалася з військової здобичі, податків, оренди та прибутків від промислів, хоча власної емісійної чи банківської системи козаки не створили [18].

З огляду на вищезазначене, економічна модель козацтва репрезентувала передові ранньокапіталістичні відносини, фундаментом яких стала вільнонаймана праця. Мирне та ефективне співіснування колективної і приватної форм власності кардинально протиставляло козацький устрій феодално-кріпосницьким реаліям сусідніх держав.

Каталізатором остаточного утвердження козацтва як державотворчої еліти стала Національно-визвольна війна середини XVII століття, наслідком якої стало постання Української козацької держави – Війська Запорозького

(Гетьманщини). Інституціональний дизайн цієї держави цілковито базувався на козацькому звичаєвому праві та військово-адміністративному устрої. Завдяки цілеспрямованій діяльності гетьмана Богдана Хмельницького українське питання набуло міжнародного резонансу. На відміну від очільників локальних повстань 1620–1630-х років, Хмельницький вибудував комплексну зовнішньополітичну доктрину, спрямовану на легітимацію новоствореної держави в системі міжнародних відносин тогочасної Європи [19].

Деконструкція історіографічних міфів, зокрема щодо безальтернативності московського зовнішньополітичного вектора, доводить, що дипломатія Гетьманщини характеризувалася прагматизмом та гнучкістю. Встановлення інтенсивних дипломатичних контактів із Кримським ханством, Османською імперією, Річчю Посполитою, Молдавським князівством, Трансільванією та Московським царством засвідчує, що український гетьман позиціонував себе як суверенний правитель. Задля нейтралізації мілітарних загроз та збереження територіальної цілісності козацької держави допускалося використання механізмів полівасалітету, що було типовою та легітимною практикою для ранньомодерної дипломатії [20].

Історія становлення та розвитку духовної культури козацтва нерозривно пов'язана з драматичною трансформацією ролі та місця Православної церкви в українському суспільстві. На ранніх етапах генези козацтва (XV–XVI ст.) його релігійність мала переважно стихійний, інтуїтивний, так званий «народний» характер, де християнські догмати часто химерно перепліталися із забобонами, магічними практиками та язичницькими пережитками, характерними для суворого життя на степовому пограниччі. Однак укладення Берестейської унії 1596 року та наступна агресивна католицька експансія в рамках Контрреформації, кардинально змінили культурний ландшафт. Православ'я в цих умовах перестало бути лише конфесійною ознакою і трансформувалося в головний, екзистенційний маркер культурної та

національної самості, провівши чітку демаркаційну лінію: «ми» – руські/православні, «вони» – католики/уніати/бусурмани [21].

Культурологічний аналіз історичних процесів свідчить, що саме реальна загроза повної денационалізації та асиміляції спровокувала потужний ефект «культурної мобілізації». Українська еліта, включно з православною шляхтою та новонародженою козацькою старшиною, відмовилася від тактики пасивного ізоляціонізму і обрала прогресивну стратегію апропріації західної системи освіти та друкованого слова. Історична динаміка цього процесу є надзвичайно показовою: від заснування князем Василем-Костянтином Острозьким славетної Острозької академії (1576 р.) та активної діяльності міщанських братських шкіл, які намагалися поєднати греко-слов'янську традицію з елементами латинської науки, до справжнього культурологічного прориву, здійсненого київським митрополитом Петром Могилою.

Створення Києво-Могилянської колегії у 1632 році стало справжньою точкою біфуркації в історії української культури. Петро Могила сміливо імплементував передову західну (єзуїтську) освітню модель, наситивши її глибоким православним змістом. Обов'язкове вивчення латини, польської риторики, поезики, античної філософії та діалектики дозволило вперше повноцінно інтегрувати український інтелектуальний простір у загальноєвропейський контекст [22]. Завдяки цьому у середовищі козацької старшини сформувався специфічний, елітарний тип «барокової людини» – високоосвіченого інтелектуала, воїна-філософа, який вільно оперував західними поняттями та категоріями, носив розкішний одяг східного крою, але мислив категоріями національної історії, патріотизму та віри. Полемічна література, що виникла як безпосередня реакція на Унію, стала не просто майданчиком для богословських дискусій, а яскравою маніфестацією самобутньої культури, здатної до високої інтелектуальної рефлексії та конкуренції.

Найвищого прояву козацька історична культура досягла в літописній традиції кінця XVII – початку XVIII століття. Твори Самовидця, Григорія Граб'янки та Самійла Величка виступили головними медіаторами світогляду еліти, де Хмельниччина інтерпретувалася як центральна подія, що маркує народження нації. У цих наративах відбувся перехід від релігійної до політичної інтерпретації історії, де козацтво постало спадкоємцем руської лицарської традиції. Важливим етапом стала територіалізація пам'яті: простір Гетьманщини почав усвідомлюватися як окрема суверенна одиниця – «Україна». Естетичним підкріпленням цього процесу стало козацьке бароко, яке через архітектуру та мистецтво візуалізувало претензії козацтва на статус творця цивілізації, поєднуючи західноєвропейські форми з орієнтальними впливами та місцевим колоритом [23].

Глибинні ментальні зрушення та особливості козацької історичної культури найясніше проявилися у сфері мистецтва, де протягом XVII–XVIII століть відбулася остаточна кристалізація унікального національного стилю – «козацького бароко». Козацький собор, з його унікальною хрещатою, п'яти- або дев'ятидільною центричною структурою, відсутністю вираженого головного фасаду та рівноправною орієнтацією на всі чотири сторони світу, символізував рівність усіх перед Богом та відкритість простору. Характерні грушоподібні бані та стрімка вертикальна динаміка храмів (яскравими прикладами є величний Троїцький собор у Чернігові, або витончений Спасо-Преображенський собор у Великих Сорочинцях) відображали суто барокове прагнення до пориву вгору, що ідеально резонувало з пасіонарністю та вітальною силою козацького духу [24].

Культурологічний аналіз іконопису та портретного живопису (парсуни) демонструє виразний процес секуляризації та гуманізації сакрального мистецтва. Канонічні образи святих поступово набувають індивідуальних, портретних рис, стають більш «земними», а святі воїни (Юрій Змієборець,

Архістратиг Михаїл, Дмитрій Солунський) трансформуються в архетипи ідеального козака-захисника. Унікальним, суто українським феноменом козацької історичної культури стають ктиторські портрети та ікони «Покрови Богородиці», де безпосередньо під омофором Діви Марії поруч зі святими зображено реальних історичних осіб – козацьку старшину, гетьманів та духовенство. Це свідчить про надзвичайно високу самооцінку тогочасної еліти, яка сміливо вписувала себе у сакральну історію, легітимізуючи свою земну владу через ідею божественного заступництва та обраності. Жанр світського портрета (парсуни) фіксує візуальний образ «козацького сарматизму»: пишний одяг східного крою (жупани, кунтуші), дорога східна зброя та західні геральдичні знаки створюють синкретичний, величний образ ідеального правителя [25].

Козацький побут також був наскрізь естетизованим, знаковим та насиченим символізмом. Особиста зброя, одяг, кінська зброя, предмети побуту, кераміка (опішнянська, косівська), ткацтво (килимарство) – усе це несло на собі виразний відбиток високої художньої культури. Складна орнаментика вишивок та професійного різьблення по дереву (сницарства) органічно поєднувала давні автохтонні солярні знаки та геометричні мотиви з вишуканими бароковими рослинними візерунками (акант, виноградна лоза), створюючи складний символічний текст, що безпомилково читався сучасниками як код приналежності до певної культурної традиції [26].

Наприкінці XVIII – на початку XIX століття, в умовах імперської уніфікації, козацька культура трансформувалася з елітарного нарративу в загальнонаціональний проект. Перехідним текстом тут виступила «Історія Русів», яка зберегла автономістські ідеї для майбутніх поколінь. В добу Романтизму інтелектуали (Т. Шевченко, М. Костомаров, кирило-мефодіївці) адаптували старшинську пам'ять, перетворивши її на демократичний символ свободи. Козацький міф став тим «цементом», що консолідував розрізнені

регіони. Лицарський етос та договірний тип відносин, притаманний козацькій моделі, стали диференційною ознакою українства, відмінною від деспотичних моделей сусідніх держав. Це дозволило українському руху відмовитися від вузькостанового вектору і сформувати модерну ідентичність на засадах рівності та республіканізму [27].

Висновки. Підсумовуючи результати дослідження, можна констатувати, що козацька історична культура ранньомодерної доби стала фундаментальною соціокультурною матрицею, яка визначила вектор українського націогенезу. Узагальнення матеріалу дозволило сформулювати такі положення:

Доведено, що поєднання ландшафту степового фронтиру з ранньокапіталістичною зимівничою системою сформувало унікальний тип «вільного власника». Орієнтація на приватну власність та господарську автономію заклала ментальний фундамент українського індивідуалізму, що став цивілізаційною антитезою імперському кріпосництву. Політичний устрій Гетьманщини, заснований на принципах виборності та договірних відносин, заклав архетип України як правового соціуму. Це дозволило козацькій еліті трансформувати мілітарну спільноту в державний організм із вираженим демократичним вектором.

З'ясовано, що «культурна мобілізація» після 1596 року та діяльність Києво-Могилянської академії забезпечили появу елітарного типу «барокової людини». Це не лише інтегрувало Україну в європейський контекст, а й легітимізувало владу старшини через ідею історичної тягlosti від княжої Русі.

Встановлено, що літописна традиція (С. Величка, Г. Граб'янки) остаточно концептуалізувала простір Гетьманщини як суверенну «Україну». Цей наратив став «інституційним запобіжником», який уберег українство від асиміляції в умовах імперської уніфікації.

Наукова новизна роботи полягає у комплексній концептуалізації козацької епохи не як суто мілітарного явища, а як системного націотворчого

проєкту. Вперше в межах єдиного дослідження застосовано синтез теорії «Великого Кордону» та деколонізаційного підходу для пояснення генезису українського індивідуалізму як економічно зумовленої категорії. Також обґрунтовано роль «барокової людини» як інтелектуального медіатора, що трансформував стану козацьку свідомість у загальнонаціональний ідентифікаційний код. Виявлено пряму кореляцію між господарськими практиками (хутірська система) та формуванням антиавторитарного політичного етосу, що досі визначає європейський вектор розвитку нації.

Внесок дослідження демонструє важливість інтердисциплінарної моделі аналізу ранньомодерної ідентичності, яка поєднує методи історичної антропології, економічної історії та мистецтвознавства. Запропонований підхід дозволяє відійти від політичного детермінізму та розглядати соціальну пам'ять як динамічну систему ментальних операцій.

Практичне значення роботи полягає у створенні теоретичного підґрунтя для подальшого вивчення тяглості українського політичного індивідуалізму в умовах сучасних глобальних викликів.

Список використаних джерел

1. Брехуненко В., Бойко П., Заяць А. Просторові межі українського світу: комплекс уявлень та їхня реалізація в ранньомодерній Україні (XVI–XVIII ст.). Київ, 2023. 480 с.
2. Брехуненко В. Історичні межі України та сучасні кордони українським коштом. Київ, 2025. 244 с.
3. Ploky S. The Gates of Europe: A History of Ukraine. New York : Basic Books, 2015. 395 p.
4. Дипломатія Українського Гетьманату в міжнародних політичних комбінаціях раннього нового часу / В. Смолій, В. Степанков, В. Горобець, Т.

Чухліб ; відп. ред. В. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 512 с.

5. Чухліб Т. Уживання назви «Україна» в міжнародних угодах Війська Запорозького зі Швецією, Туреччиною та Кримом (1710–1712 рр.). *Український історичний журнал*. 2024. № 1. С. 57. DOI: 10.15407/uhj2024.01.057.

6. Гуржій О. Наддніпрянська Україна та зарубіжний світ у соціально-економічних вимірах XVII–XVIII ст. : історичні нариси / відп. ред. В. А. Смолій. Київ : Інститут історії України НАН України, 2022. 296 с.

7. Войтович Л. В. Проблеми участі українського козацтва у Тридцятилітній війні. *Військово-науковий вісник*. 2020. Вип. 34. С. 129–148. DOI: 10.33577/2313-5603.34.2020.129-148.

8. Щербак В. О. Роль козацтва у становленні етнічної свідомості українців (друга половина XVI – середина XVII ст.). *Сторінки історії* : збірник наукових праць. 2020. Вип. 51. С. 9–23. DOI: 10.20535/2307-5244.51.2020.220173.

9. Вечерський В. В. Бароко українське, козацьке і мазепинське: термінологічні дефініції і сутність явища. *Сіверщина в історії України*. 2021. Вип. 14. С. 7–11.

10. Вирський Д. На ловах світу: Україна ранньомодерна (XV – середина XIX ст.). Київ : ТОВ «Юрка Любченка», 2025. 304 с.

11. Смолій В., Кульчицький С., Якубова Л. Донбас і Крим в економічному, суспільно-політичному та етнокультурному просторі України: історичний досвід, модерні виклики, перспективи : аналітична доповідь / відп. ред. Г. Боряк. Київ : Інститут історії України НАН України, 2016. 616 с.

12. Дашкевич Я. Р. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.). *Записки Наукового товариства ім. Тараса Шевченка*. Львів, 1991. Т. 222 : Праці історико-філософської секції. С. 28–44.

13. Вортман Д. Я., Кузик Т. Л. Хортицька Січ. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2013. Т. 10 : Т–Я. 688 с.
14. Kohut Z. E. Making Ukraine: Studies in the Political Culture of Early Modern Ukraine. Edmonton : CIUS Press, 2011.
15. Beauplan G. Le Vasseur de. Description d'Ukraine / introduction et notes de Iaroslav Lebedynsky. Paris : L'Harmattan, 2002. 158 p.
16. Davies B. L. Warfare, State and Society on the Black Sea Steppe, 1500–1700. London : Routledge, 2007.
17. Щербак В. О. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2000. 296 с.
18. Панащенко В. В. Козацька старшина. *Енциклопедія історії України* : у 10 т. Київ : Наукова думка, 2007. Т. 4. С. 403–404.
19. Смолій В. А., Степанков В. С. Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.). *Україна кризь віки*. Київ, 1999. Т. 7. 351 с.
20. Кульчицький С. В. Україна між Сходом і Заходом: проблеми цивілізаційної ідентичності. *Історія України*. 2003. № 21–24. С. 1–15.
21. Тимошенко Л. В. Феномен Берестейської унії (XVI – початок XVII ст.). Дрогобич : Коло, 2024. 760 с.
22. Хижняк І., Маньківський В. К. Історія Києво-Могилянської академії. Київ : Вид. дім «КМ Академія», 2003.
23. Чижевський Д. Українське літературне бароко. Київ, 2003. 576 с.
24. Бокань В., Польовий Л. Історія культури України : навч. посіб. Київ : МАУП, 2002.
25. Піщанська В. М. Козацька культура доби українського Бароко: релігійно-естетичний синкретизм духовної сфери : дис. ... д-ра культурології : 26.00.01. Київ, 2018. 433 с.

26. Кучера М. Матеріальна культура запорозького козацтва. Київ : Либідь, 2001.
27. Plokhy S. The Cossack Myth: History and Nationhood in the Age of Empires. Cambridge : Cambridge University Press, 2012. 408 p.